

ХРИСТО РАДЕВСКИ:

Поканен от редакцията на „Литературна мисъл“ да се изкажа за Ботйова, както разбирам и мога — трябва да призная, че се затруднявам. Защото за него — става дума за творчеството му — сякаш всичко е вече казано, изяснено. . . И защо все пак, като го препрочиташ, усещаш, че това е бездънно небе с много още неизведани тайни. Сякаш там някъде между редовете на неговото малко по количество творчество тлеят и се готвят да лумнат неизживени още пориви, кълнят ненаписани още върховни текстове. Там, в това дълбоко българско огледало се откроява — за оня, който може да види — драматичната история на един малък народ и в тая драматична история прозира историята на рода човешки. Защото не може човек с тесен национален кръгзор да изрече апокалиптичната присъда: „... когато робът извика на господаря си: кой си ти, що плачеш? мъж ли си, жена ли или хермафродит — звяр или риба? . . . „И ще бъде ден — ден първий. . .“

Ботйов е виждал трагедията на българския народ в трагедията на борения се за бленувания ден първи измъчен човешки род. Усещал е той с всичките си сетива, че „Тъй върви светът! Лъжа и робство на тая пуста земя царува!“ И затова както в поетичната си реч обединява всички живи български наречия и разрешава езикови въпроси, над които и днес някои си блъскат главите, така и в революционните си пориви сплита около националния български въпрос въпросите на общочовешкия прогрес. Няма в българската културна история друг поет, който така дълбоко да е засегнал в творчеството си най-острите общочовешки проблеми. Той не е имал способността, нито е бил принуждаван да говори завоалирано. И за чужди и свои е изрекъл присъди, от които и днес ни настръхват косите. Кой като него е имал сили да слезе до най-мрачните бездни на отчаянието и да се извиси до звездните простори на възторга и оптимизма? И кой като него в сблъсъка на крайностите в човешкото битие е успял да стане светкавица и гръм на бъдещето, а не безпомощен роб на конфликта?

И, струва ми се, върху него е натрупан доста много „христоматиен гланц“ и че е нужно като старите фрески да се очисти от много наноси и тълкувания — за да можем в словото му като в ясен кладенец отново да прозираме националната си съдба.

ДОРА ГАБЕ:

Трудно е да се пише за Ботев, защото той не е само обект за проучване, а се е превърнал в наша същина. И времето ни отдалечава от неговото време, и той е вече корен на нашето „Дърво на живота“. От неговите сокове пие всяка наша епоха и растат децата ни смели и бодри с „красни“ чела.

Ела ме майко прегърни
и в красно чело целуни

Не пресъхва такъв корен, не загиба такъв народ. Силата на неговия гений не се заключва в рамки — тя действа винаги, където времето я привлича. Един спомен ме отвежда към подобен случай. То беше във Варшава през 1948 г. на 2 юни, Ботевия ден. Наш празник. А Варшава беше цялата разрушена: през прозорците на изгорелите здания като през дупки се виждаше небето. Улиците бяха затрупани с пясък, камънаци и срутени стени; по тях се катерехме и слизахме, без да знаем през къде минаваме, защото улиците бяха загубили своите адреси и нямаха имена. Глухите стъпки по тях едва се чуваха. То бяха стъпките на част от завърналите се от лагерите на смъртта полуживи, току-що възкръснали по-ляци. В тая атмосфера трябваше да измъкнем от миналото Ботев с неговата светлина и неговия бодър дух. А беше утрото на възродена Полша. Всички идваха на помощ, готови дори и окъсаното си върху измършавялото в лагерите тяло да дадат. Директорът на единствения запазен „театър полски“ отстъпи своята сцена и най-добрите си актьори за нея вечер. Притежавах от преди войната превод на полски език на „На прощаване“ от поляк, който превеждаше от руски. Помогнах му. Един ден случайно срещнах поета Слободник, преведохме заедно „Моята молитва“. Бяхме богати. Започнахме празника. Афишите бяха цъфнали, сред развалините и измъкнаха хората от бърлогите им. Театърът се пълнеше.

Когато влязох в залата, затворих в първия момент очи, защото щях да оследея: от всеки балкон на етажите висяха дълги копринени и кадифени червени знамена, полски двуцветни и наши трицветни флагове. Когато завесата се вдигна, настана пълно мълчание: сред празната сцена, на ниско столче бе седнала голямата полска артистка, чието име за жалост не мога да си спомня. Сложила спокойно двете си бели ръце върху коленете, сред диплите на широка, разперена пола. В тишината се разнесе нейният проникващ глас:

Не плачи, майко, не тъжи!

А поляците едва що бяха престанали да плачат за себе си и за съдбата си. Сега им потекоха сълзи от съчувствие към друга човешка съдба.

Ръкопляскането разлюта висящите знамена. Дълго чакахме, докато залата затихне.

Когато завесата отново се вдигна, сред сцената стоеше прав тогавашният прочут млад актьор Кречмар (той и до днес си е на сцената във варшавските театри). Замлъкналата публика едва дишаше в очакване. Разнесе се мощен мъжки глас:

... не ти, що си в небесата!...

Никой поляк в тоя момент не се сещаше, че чува „Моята молитва“ в превод — за всички стихотворението на Ботев беше полско. Някои ставаха прави, протягаха ръце, други не можеха да уседят на мястото си от вълнение, трети се обръщаха към съседите. Залата се раздвижи, а ръкоплясканията се смесиха с викове и възгласи. Нея вечер Ботев беше сред новородените поляци...

МЛАДЕН ИСАЕВ:

Вгледайте се в големите му очи, дръзко устремени към бурите, вслушайте се в изречените от него гениални слова, тръгнете по изминатите огнени пътища на борбата до мига на трагичната му гибел и вие ще почувствувате цялото му неизмеримо величие.

Той се ражда под небето на една дълга робска нощ, където „глухо и страшно гърмят окови“, от ранно детство слуша гороломни хайдушки ветрове от близкия Балкан, тъжни народни песни от майка си, писъци на озлочествени жени и

деца. Приказките и песните за хайдушки подвизи, за вехти и нови войводи изпълват детската му душа с романтично очарование, с бунтовен дух.

После младият калоферски бунтовник ще замине за Русия да се учи, за кратко време ще пие свободолюбие, мъдрост и красота от съкровищата на руските гении Пушкин, Лермонтов, Херцен, Белински, Чернишевски и ще се прехвърли в Румъния, за да готви революция за освобождението на своето отечество.

Трудно е да си представи човек как този „букурешки хъш“, гонен от полиция, мизерия и нищета, е успял да достигне до високите върхове на човешкото знание, да следи с дълбока лична съпричастност големите социални трусове на своето време, да твори гениална поезия и публицистика, да застане начело на революционна партия и да поведе боен отряд срещу Отоманската империя. . .

Сто години след неговата гибел ние стоим все така омаяни от образа му, добил с времето великолепието на прекрасна легенда.

Никой друг българин, съвременник на Ботев, не е чувствувал така дълбоко и проникновено робската трагедия на своя народ, подложен на нечувано азиатско разтерзание. И само той, гениалният Ботев, е бил в състояние с българско художествено слово да изрази в титанични образи тази грозна трагедия. (Любопитна е действителната случка, станала във вятърната мелница край Букурещ, където Ботев и Левски намират приют в една сурова зима. Когато веднъж Ботев излиза, Левски отваря тефтерчето му и чете огнените строфи. Сърцето на апостола на свободата, свикнало на сурова революционна твърдост, сега е покорено от могъщата сила на гениалните стихове.)

Ботев безпогрешно е разбирал кои са истинските угнетители на българския народ. Това са не само султани, паши, аги и башибозуци. Наред с тях са български чорбаджии и лихвари, калугери и попове, всички ония, които с молитви и грабителства подпомагат чуждоземния поробител. Срещу цялата тази мрачна сила е насочен неукротимият гняв на поета. Но не и срещу турския народ. И Ботев е категоричен: „Сегашният обществен ред, който допуска да има султани и капиталисти, е изворът на страданията и на турците, и на българите, затова всеки, който е онеправдан от тоя ред, който е осъден от него да се бори с нуждата и глада, който мрази своето скотско положение и желае да се избави от него, е наш приятел, наш брат.“

Каква историческа широта и далновидност, чужди на всякаква национална ограниченост! Това е интернационализмът, който вече тържествува в нашия век.

С проникновението на гениален революционер и мислител Ботев бе достигнал до най-високите идеи на своето време, за да остави на поколенията едно знамение — своето велико символ-верую:

„Изповядавам единият светъл комунизъм, поправител недъзите на обществото.“

Чакам събуждането на народите и бъдещия комунистически строй на целия свят.“

Тези думи, написани преди повече от един век от двадесет и четири годишен младеж, звучат особено гордо в нашата епоха, когато комунизмът възхожда на голяма част от планетата с оная строга неотменимост, с каквато изгрява слънцето.

Ботев беше един Прометей на революцията, излязъл с безумна дързост срещу боговете на робството, за да върне на народа откраднатия огън на свободата. Безгранична е неговата омраза и гняв към кървавото и грешно царство на подлостта, разврата и сълзите.

В титаничната борба за свобода на страната на народа са всички светли и благородни сили. В освободителната битка участва и цялата природа:

Там... там буря кърши клонове
и сабя ги свива на венец;
знали са страшни долове
и пици в тях зърно от свинец.

В родните планини счат бури вековни, стене гора и шума. За падналия в бой за свобода жалят земя и небо, звяр и природа... Героят призовава близките си след неговата смърт да търсят белите му меса по скали и по орляци, кървите му — в земята, черната...

Изумителна по обаяние е баладата за гибелта на легендарния Хаджи Димитър. Тук въображението на гения, запленено от подвига на героя, е сътворило една истинска драматична симфония. Над главата на смъртно ранения юнак, проснат на зелената трева в Балкана, сърдито пече слънцето, нейде в полето тъжно пее жетварка. Притъмнява погледът, главата се люшка в предсмъртен миг. И в този миг като апотеоз на живота и безсмъртието прозвучават недостижимите по сила слова:

Тоз, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалят
земя и небо, звяр и природа
и певци песни за него пеят...

Всичко живо жали за неговия близък край и в последните мигове му отдава своята любов и преклонение. И когато нощ покрие земята, отново цялата природа засиява над главата на юнака с неповторимото си великолепие:

Настане вечер — месец изгрее,
звезди обиспят свода небесен;
гора зашуми, вятър повее, —
Балканът пее хайдушка песен!

Самодиви в бяла премяна като родни сестри тихо пристъпват към юнака — с билки раната му превързват, после хвъркват в небесата да търсят духа на бойния му другар...

Съмва. Юнакът лежи, кръвта му тече, вълк ближе лютата му рана и отново пече вечното слънце...

И още една разтърсваща душата творба, посветена на бойния другар на поета „Обесването на Васил Левски“. Тук няма никакви подробности около злодейския акт. Но прозвучава с недостижима сила огромната народна скръб по гибелта на великия син на отечеството, увиснал на бесилото. И тук народната болка се подсилва от бушуващите сили на природата: зимата пее своята зла песен, вихрове гонят тръни в полето... Гарванът грачи грозно, зловещо, песета и вълци вят в полята...

А бесилката стърчи като зловещ призрак под зимното небе.

И твой един син, Българийо,
виси на него със страшна сила.

В тази сила е безсмъртието на героя.

Революцията за Ботев е не само историческа необходимост, а и лична съдба; тя му дава крила, дава му великото щастие да върви и се сражава с бурите, там, дето „смъртта е мила усмивка, а хладен гроб — сладка почивка“. „Аз ще направя — казва поетът — ръцете си на чукове, кожата си на тъпан, главата си на бомба, пък ще изляза на борба със стихииите.“ Чужд му е всякакъв покой и примирение. За него бурята е простор за полети, както небесните висини за орела.

Когато потегля към върха на своята гибел и безсмъртие, той пише до свой приятел: „Аз съм весел и радостта ми няма граници, когато си наумя, че „моята молитва“ се сбъдва.“

И този наш Прометей, този гений на поезията и революцията падна буквално всред бурите, горе в скалите на родния Балкан, за да остане жив за всички бъдни поколения.

НИКОЛАЙ ХАЙТОВ:

Много книги излизат за Ботев, а не ми се иска да ги разгръщам и чета. Милон, както се казва, ценни подробности в тях, но те не само че не са ми необходими, но ми седят някак прикърпени към изградения в моето съзнание обобщен, легендарен образ на Ботев.

Ботев е надчовешка величина, каквито величини са Крали Марко и Момчил юнак. Представете си Крали Марко да играе като герой в пиеса на която и да било сцена. . . Да гледате оня, за когото се говори, че с единия си крак стъпва на Шар, а с другия на Стара планина — да ходи по едно дюшеменце 6 на 5 и да се пъчи в ролята на Крали Марко. . .

Подобно чувство изпитах, когато за пръв път видях на театрална сцена образа на Ботев. . . Аз бях смутен и разочарован, защото Ботев е легенда и вече не се побира в нашите човешки измерения. Затова и филмът за Ботев нямаше успех: защото ни видяхме един Ботев в обикновени човешки измерения; метър и седемдесет висок, с обикновена шапка, в обикновена риза, с глас обикновен, който нямаше и не може да има току-речи нищо общо с оня исполински Ботев, който живее в представите на всеки нормален българин.

Имаше неотдавна опит да се преиздаде биографията на Христо Ботев от Захари Стоянов. Казвам „опит“, защото инициаторите се отказаха от своето намерение, когато препрочетоха тази иначе хубава книга, и доловиха, че тя бе написана за човека, за революционера Ботев, а не за хероя Ботев. . .

Тази биография сега ни звучи прекалено предметно, сблъсква ни с едни напълно човешки и даже прекалено човешки измерения, далече изостанали от развитието на образа в народното съзнание. Да! Този вид образи с времето наистина живеят и се „развиват“ в точния смисъл на думата. Такава е съдбата на избраните от народа героични образи, които възпъщават неговите добродетели и олицетворяват неговите идеали. . . Те с времето зреят. Те все повече големеят и светлеят, затова всеки опит да ги „овеществим“ и нормализираме е осъден на неуспех. Помислете само: кой български писател е правил опит да пише роман за Ботев? Доколкото ми е известно, нито един от най-добрите не се е осмелил да пише роман или повест за Ботев. Ясно е защо. Ботев ги стъписва и плаши, защото Ботев е за българина светая светих, защото не е достатъчно Ботев да се „опише“ — това няма никого вече да задоволи. Писателят, който би се наел да рисува Ботев, трябва да се състезава с народното въображение, и не просто да изобрази един Ботев, а вече — легендата Ботев, магията Ботев. Ето защо до Ботев с малки изключения са се докосвали не талантистите, а по-скоро самонадеяните литературни творци, защото наистина Ботев се е отскубнал от обикновените човешки мерки и е трудно да го догониш в облаците, където го е запратило народното въображение. Перото, което ще трябва някога да се допре до Ботев, трябва да е малко или много самото „ботевско“. Иначе не е възможно Ботев да бъде задоволително изобразен. . .

Добре ли е това или зле?

Аз не мисля, че е зле. Колкото повече легенди имаме, подобни на легендата „Ботев“, толкова по-добре. Легенди като ботевските са изключително богатство. Колкото повече имаме герои като Ботев, които не се побират в човешките ма-

шаби — толкова по-добре. . . Този вид легенди са жизнено необходими, защото те най-добре „хранят и поят“ народното въображение, та нямаме сметка нито да ги приземяваме, нито да ги очеловечаваме било на сцена, било на книга. Освен ако се намерят творци, които да стигнат и да надрипнат легендата. . .

А защо Ботев се е превърнал в легенда? Дрипавият хъш, който с взлом се е промъквал, за да се добере до необходимите за народното дело пари? Превърнал се е в легенда, защото вътрешната кройка на този българин е кралимарковска и постъпките му — също.

Със сто и няколко души, повечето взели за първи път пушка в ръцете, Ботев дръзва да се „удари“ седна, макар и разклатена империя за свободата на своето отечество. Ботев не е бил нито глупак, нито луд, за да не знае количеството на турските военни сили, да не разбира, че отива на явна смърт. Но го е направил, загинал в разцвета на своята младост, съединявайки в едно думи и дела, песен и борба.

Ботев не освободи България, но той извърши едно освобождение не по-малко велико и значително: той освободи българина от ниското му самочувствие, вдъхна му смелост и упование в себе си, даде му идеали, сложи му криле и на тези криле ние се носим ето вече сто години от смъртта на поета-революционер.

ВЛАДИМИР ГОЛЕВ:

Фигуративният израз, че всеки българин започва съзнателния си живот с Ботев и Вазов, в същност има съвсем конкретно съдържание. И то включва в себе си не само заучаването в най-ранно детство на „Кавал свири на поляна“ или „Аз съм българче“, но и онзи така незабравим свят на великото и героичното, разкрит внушително емоционално от тези великани на словото. И може би именно затова от най-ранни години у нас се култивира характерната черта за емоционално възприемане на света, подсилвана, разбира се, от народните песни, от приказките, легендите и т. н.

Като син на учители аз се научих да чета още преди да тръгна на училище, и първата книга, която зачетох, беше един поизвехтял и поокъсан том от съчиненията на Христо Ботев, който навярно още стои на етажерката в малката селска библиотека. От тези стихове първо ме възхити героизмът на борците за национална свобода. Когато поотраснах, любимо четиво ми беше „Хаджи Димитър“ и „Обесването на Васил Левски“, а сега, когато знам наизуст почти всичките стихотворения на Ботев, ме възхищава недостигнатото все още майсторство на неговото перо, което дълго има да изучаваме и разкриваме. . .

Винаги съм мислил, че не отдаваме дължимото на майсторството на такива гении като Ботев, не познаваме истинската стойност на високите им професионални постижения, че едностранчиво и лекомислено свикваме с познатите определения, без да се потрудим да надникнем по-дълбоко в емоционалната, образната и мисловна съкровищница на великия поет. По същия начин, струва ми се, сме склонни да признаем у един Захари Стоянов фактологията и да изпуснем великолепните му постижения на прозаик и публицист, надарен с оригинална яснота и чистота на езика, с рядка наблюдателност и чувство за композиция — неща, разкриващи литературна вещина и писателски талант.

Ботев беше и си остава най-големият, най-страстният граждански поет на България, но това съвсем не означава, че с този факт се изчерпват качества на неговата неизмерима поезия. Всред водопада от чувства, образи, мисли, самообременост, любов, страдание, омраза и всеотдайност, изпълнили всяка строфа от това най-кратко по обем поетично творчество в българската литература, ярк с блести неповторимият художник, самобитният певец-новатор, редкият

майстор на словото — трагичен и нежно-интимен, язвителен и епичен. Защото наистина в стихотворенията на Ботев има нещо интимно-човешко, както в „Заплакала е гората“, нещо простонародно и увличащо, както в „Отдолу идат сеймени“, и нещо гигантско епично, както в „Три синджира роби“. В тези два-сет безсмъртни творби откриваме и красотата на народната песен, с нейните повторения, метафори, ритмика и най-съвременно светоусещане за изграждане на стиха, както е например при „Обесването на Васил Левски“.

Много са проблемите, свързани с характера, оригиналността и въздействието на поезията на Христо Ботев. За мен един от най-интересните е загадката на неговото неувяхване: езиково и образно. Спомнете си което и да е от неговите два-сет стихотворения и ще видите, че се озовават в една като че ли съвсем съвременна поезия, написана на чист литературен български език, с наши днешни образи:

Там. . . там буря кърши клонове,
и сабя ги свива на венец. . .

или:

Там, дето либе хубаво
Черни си очи вдигнеш
и с оназ тиха усмивка
в скръбно ги сърце впишеш. . .

или:

Гарванът грачи грозно, зловещо,
псета и вълци вят в полята,
старци се молят богу горешо,
жените плачат, пишат децата. . .

Трудно е да се укрие тайната на тази езикова и образна свежест, на тази вечна младост на Ботевите песни. Като че ли не са минали сто години от времето на тяхното написване — времето, на което ние сега се усмихваме снизходително, четейки дори такива крупни творци като Г. С. Раковски, Л. Каравелов, П. Ю. Тодоров, Д. Чинтулов, Петко Славейков, Пенчо Славейков, да не споменавам някои писатели от по-новите поколения. Вярно е, че Ботев не е примитивен самоук. Той е познавал освен народната песен още и поезията на Русия, изучавал е достъпните за тогавашните условия поети от много европейски страни. Но, както и да бъде, остава си фактът на изключителна езикова вечност, на неувяхваща пластичност и съвременна мисловност.

Не се опитвам да формулирам всички чародейни белези на Ботевата поезия. Това е задача на изследователите. Ще ми се само в тези редове да подчертая, че наглед толкова простите и ясни като изворна вода стихове на Ботев са в същност една изключителна загадка, ако се опитаме да разгадаем маниера и елементите, които я изграждат. И колкото повече потъваш в тази загадка, толкова повече разбираш, че Ботев не може да се мери с обикновен аршин. Не! Ботев е единствен и неповторим — и като мисъл, и като чувство, и като майстор на епични образи — велик и в дребното, и в голямото, безсмъртен като народа. . .